

SELÇUKLULAR ZAMANINDA ANADOLU'DA MEYDANA GELEN DEPREMLER

Doç. Dr. Feda Şamil ARIK

Tarih boyunca insanoğlu, bir takım doğal âfetlere maruz kalmış, bunların en korkuncunu ve büyüğünü ise, depremler teşkil etmiştir. Bilindiği gibi deprem, “yer kabuğu içindeki bir kaynaktan anî olarak çıkan titreşimlerin dalgalar halinde yayılarak, geçtikleri ortamları ve yer yüzeyini sarsması olayıdır”. Bu olay(lar), dünyanın oluşumundan beri, sismik bakımdan aktif bulunan bölgelerde ardışıklı olarak süregelmiş, sayısız insanın ve barınaklarının yok olmasına neden olmuştur¹. Bu itibarla depremler, oluş sebeplerinden çok, sonuçları bakımından insanlığı ilgilendirmektedir. Depremler insanlar açısından çok yönlü sonuçlar ve zararlar doğururlar. Bunları demografik, sosyal, ve ekonomik olmak üzere başlıca üç bölümde toplamak mümkündür: Depremlerin yol açtığı önemli zararların başında, insan eliyle yapılmış yapılar üzerinde tahribatlar meydana getirmesi ve bunların yıkılması dolayısıyla, can ve mal kayıplarının ortaya çıkması gelmektedir. Büyük depremler genellikle arkalarından taşkın, heyelan, yangın, kaya düşmesi, çığ ve zeminin sıvılaşması gibi diğer ikincil doğal olayları da getirirler. Bu olayların etkileri, bazen depremin doğrudan etkisinden daha büyük olabilmektedir. Depremlerin sosyal, ekonomik v.b. gibi zararları da vardır. Bunlar da en az depremin yıkıcı etkisi kadar tesirli olabilmekte, hatta bazen daha büyük boyutlara da ulaşabilmektedir. Meselâ depremlerden sonra içme suyu kirlenmesi ve çevre sağlığı problemleri nedeniyle salgın hastalıklar başgösterebilmekte, işyerlerinin hasara uğramasıyla büyük oranda işsizlik ortaya çıkmakta, ulaştırma ve haberleşme sistemleri aksamaktadır. Bunlar yanı sıra, ayrıca bu kor-

(1) Depremin tanımı, oluş sebepleri ve çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz: Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Teknik Araştırma ve Uygulama Gn. Md. *Deprem*, Ankara, 1986, 5, 6, 7 v.d., N. Bayülke, *Depremler ve Depreme Dayanıklı Yapılar*, Ankara, 1937, 2 v.d., H. Özgür, *Deprem Bilgisi (Sismoloji)*, Ankara, 1952, 3 v.d., S. Öngör, *Deprem mad., Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1975 (Ankara, 1980, 41), 43.

kunç olayı yaşamış insanlarda psikolojik bozukluklar, ruhi bunalımlar da söz konusu olabilmektedir. Özellikle sanayi bölgelerinde meydana gelen büyük depremlerin doğurduğu ekonomik ve sosyal zararlardan yalnızca depremden etkilenen bölge halkı değil, tüm ülke de zarar görmektedir².

Bilindiği gibi Anadolu da, dünyanın en eski ve etkin deprem kuşaklarından birisinin üzerinde bulunmaktadır. Türkiye'nin de içinde bulunduğu ve "Akdeniz deprem kuşağı" denilen coğrafi bölgede, depremlerin % 15 inin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu kuşak yurdumuzu kuzey, güney ve batıdan olmak üzere başlıca üç kırık sistemiyle katetmektedir³. Türkiye'deki deprem bölgelerini başlıca üçe ayırmak mümkündür:

1- Kuzey-Anadolu Deprem Kuşağı: Bu deprem kuşağı batıda Biga yarımadasından başlayıp, Marmara bölgesini içine alarak Bolu-Kurşunlu-Amasya-Erzincan'dan Van gölü'ne kadar uzanmaktadır. Deprem bakımından çok aktif olan bu bölgede tarihte büyük depremler meydana gelmiştir.

2- Batı-Anadolu Deprem Kuşağı: Türkiye'nin batı bölümünü kapsayan bu alan, Edremit körfezinden, güneyde güney Anadolu kıvrımlarının sınırladığı Akdeniz'e kadar uzanmaktadır. Bu bölgede çok eskiden beri, Roma, Bizans ve Osmanlı devirlerinde birçok yıkıcı depremin olduğu bilinmektedir.

3- Doğu-Anadolu Deprem Kuşağı: Antakya'dan başlamakta, Maraş, Malatya, Elazığ, Bingöl, Bitlis ve Van'a kadar uzanmakta ve yukarıda bahsedilen birinci kuşak ile Karlıova civarında birleşmektedir. Yakın geçmişte ve günümüzde sakin olarak gözüken bu bölgede ve özellikle Antakya'da eski devirlerde şiddetli, büyük depremler vuku bulmuştur. Bunlardan başka bazı yerel episantr kuşakları da bulunmaktadır⁴.

Ülkemiz toprakları geçmişte çok sayıda yıkıcı depreme maruz kalmıştır. Bu husustaki bilgi ve kayıtlar, Erzincan, Antakya, İzmir,

(2) *Deprem*, 28., Bayülke, *Depremler*, 14-15.

(3) *Deprem*, 25.

(4) *Deprem*, 26-27., Bayülke, *Depremler*, 17-18. Anadolu'nun genel tektonik durumu ve deprem bölgeleri için ayrıca bkz: N. Öcal, *Türkiye'nin Sismisitesi ve Zelzele Coğrafyası*, İstanbul, 1968., N. Pınar-E. Lahn, *Türkiye Deprem Bölgeleri İzahlı Kataloğu*, Bay. Bak. Yay., Ankara, 1952., İ. Ketin, *Türkiye'nin Genel Tektonik Durumu ile Başlıca Deprem Bölgeleri Arasında İlişkiler*, *M.T.A. Ens. Der.*, 1968, 71.

Bursa, İstanbul v.b. gibi şehirler ile dolaylarında bilinen tarih içinde birçok depremin meydana geldiğini göstermektedir. Günümüzde yapılan çalışmalar, topraklarımızın % 92 sinin, değişik deprem tehlikesiyle karşı karşıya bulunan bölgeler içerisinde bulunduğunu, nüfusumuzun % 95'nin bu bölgelerde yaşadığını, yine büyük sanayi merkezlerimizin % 98 nin ve barajlarımızın % 92. sinin deprem bölgelerinde olduğunu ortaya koymaktadır⁵. Bunlar ülkemiz için depremin önemini, deprem meselesinin bizim için ne kadar ehemmiyet arzettiğini göstermektedir.

Geçmişte, birçok yıkıcı deprem olduğu gibi, gelecekte de olacağı ve büyük can ve mal kaybına uğranılacağı bir gerçektir. Bugün insanlık deprem zararlarını azaltabilmek için doğayla yoğun bir mücadeleye girişmiş, bu hususta bilimsel ve teknik çalışmalar son zamanlarda bir hayli hız kazanmıştır. İşte bunlar arasında- çok yönlü ve çeşitli uzmanlık dallarının ilgisini ve işbirliğini gerektiren- depremlerin önceden bilinmesi ve halka bildirilerek muhtemel olan kayıplarının asgariye indirilmesi konusu ve önlemi de bulunmaktadır. Bu amaçla bir taraftan aletsel ölçüm çalışmaları yapılmakta, diğer taraftan da istatistikî bilgilerin toplanması ve çeşitli şekillerde değerlendirilmesi yoluna gidilmektedir. Bunun için başvuru ve başvurulması gereken en önemli veriler ise, şüphesiz depremlerle ilgili tarihî bilgi ve kayıtlardır. Ancak bunlar sayesinde deprem katalogları, episantr ve deprem riski haritalarının hazırlanabilmesi veya geliştirilebilmesi mümkün olabilmektedir⁶. Son yüzyılda bilhassa depremlerden büyük zarar gören ülkelerde bu gibi çalışmaların yoğunluk kazandığı göze çarpmaktadır. Yurdumuzda da bunlara paralel olarak son otuz-kırk yıldan beri aynı konuda ciddi araştırmalar yapılmış, konumuz dolayısıyla burada bizi ilgilendiren tarihî verilere dayanılarak bir takım deprem katalogları⁷ ortaya konulmuş, bunlardan da istifade edilmek suretiyle bazı haritalar yapılmıştır⁸. Bu çalışmalar halen devam etmektedir. Deprem tarihine dair yapılacak yeni araştırmaların da bunlara büyük ölçüde katkıda bulunacağı, sözkonusu katalog ve haritaların daha da geliştiri-

(5) *Deprem*, 5, 27., Bayülke, *Depremler*, 1. 20.

(6) *Deprem*, 23, 22, 30. 31.

(7) Msl. bkz. en son 11 Sosyal ve arkadaşları tarafından yapılan çalışma: *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu*, İstanbul, 1981., K. Ergin ve arkadaşları, *Türkiye ve çevresinin Deprem Kataloğu* (1600-1964), İstanbul, 1967., N. Öcal, *1850 Yılına Kadar VII Intensityeli Türkiye Zلزeleri Kataloğu*, İstanbul, 1961.

(8) N. Egeror-E. Lahn, *Türkiye Tektonik Haritası*, (1:800.000 ölçekli), Ankara, 1945., M.T.A. Ens., *Türkiye Jeoloji Haritası*, Ankara, 1963., T.C. İmar ve İskân Bak., *Türkiye Deprem Bölgeleri Haritası*, Ankara, 1972.

rilmesine imkân sağlayacağı şüphesizdir. Her ne kadar tatminkâr seviyede olmasa dahi, şimdiye kadar Cumhuriyet devri öncesinde meydana gelmiş depremleri münferiden veya toplu olarak, gerek doğrudan doğruya, gerekse dolayısıyla. ele alan çalışmalar yapılmışsa da⁹, bildiğimiz kadariyle Selçuklular zamanında vukubulmuş depremleri müstakilen konu almış bir etüd bulunmamaktadır. Biz bu amaçla ve bir deneme mahiyetinde olmak üzere, XI-XIII. yüzyıllar Anadolu tarihine dair kaleme alınmış çağdaş yerli ve yabancı ana kaynaklara dayanmak suretiyle, bu devirdeki depremleri bu makalemizde ele almak istiyoruz.

Deprem sıklığı ve şiddeti bakımından dünyada Çin'den sonra ikinci sırayı alan Anadolu, antik devirlerde, eski çağlarda, Bizans döneminde birçok depremle karşılaşmış, ayrıca coğrafi bağlantısı dolayısıyla Filistin ve Kuzey-Suriye'deki deprem merkezlerinden de etkilenmiştir¹⁰. Ortaçağda Selçuklular zamanında da aynı husus bahis konusu olmuş, Anadolu'da çok sayıda deprem meydana gelmiştir. Bu hususta ana kaynaklarda dağınık da olsa, bazı kayıtlar ve bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Ermeni, Süryani ve Arap tarihçilerinin eserlerinde zikredildikleri görülen bu kayıtların bir kısmı yetersiz olsa bile, bir kısmı da detaylı olarak nakledilmişlerdir. İşte bütün bunlardan Selçuklular devrinde Anadolu'da meydana gelmiş olan depremler hakkında bir fikir edinebilmek mümkün olmaktadır. Bizim tesbit edebildiğimiz bu kayıtlar daha ziyade Anadolu'nun güney, güney-doğu ve doğusunda vukubulmuş depremlere ilişkindir. Bunlara göre güney Anadolu'nun bilhassa doğu kısmında, Antakya, Akdeniz kıyı şeridi, Kilikya ve bu bölgeye yakın olan Kıbrıs'ta., güney-doğu Anadolu'da, Urfa, Sümeysat (Samsat) Maraş, Diyarbakir v.b. gibi yerlerde., doğu Anadolu'da ise, Erzurum, Erzincan, Dogodop, v.b. gibi yerlerde ve dolaylarında çeşitli tarihlerde muhtelif depremler vukubulmuş, bunlardan özellikle şiddetli olanları önemli can ve mal kayıplarına yol açmış, yapılarda büyük hasarlara sebep olmuştur. Merkez üssü Anadolu olan depremler yanısıra, merkezi Anadolu dışında -bilhassa Kuzey-Suriye- bulunan depremlerden de ilgili bölgeler ve sahalar etkilenmişlerdir. Depremlerin meydana geldiği coğrafi alan bakımından Anadolu'da o zamanlar bir siyâsî bir-

(9) Bu çalışmalar not 7'de zikrettiğimiz katalogların bibliyografyalarında tafsilatıyla gösterilmişlerdir.

(10) Bu hususta bkz: F.A. Schaeffer, *Statigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe Millénaires)*, 1948, XIF., S. Lloyd, *Early Anatolia*, 1956, 14., *Encyclopaedia Britannica*, III, 1969, 855, A. Ünal, M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda

lik bulunmuyordu. Gerçi Anadolu'nun büyük kısmı Selçuklular'ın hâkimiyeti altında idi. Ancak bir kısım yerlerde de muhtelif Türk olan ve olmayan teşekküller hüküm sürüyordu. Bunlardan bazıları müstakil, kimisi de Selçuklular'a tâbî durumda idiler. Biz bu bakımdan genel ve buradaki bütün siyâsî teşekkülleri bir arada toplayan geniş coğrafi sahayı göstermesi bakımından Anadolu tâbirini kullanmayı tercih ettik.

Aşağıda, çeşitli yer ve tarihlerde Anadolu'da vukubulmuş olan bu depremler, bir kolaylık olmak üzere, günümüz coğrafi bölgelerine göre bir ayırıma tâbî tutulup, kronolojik sıraya göre incelenmeye çalışılacaktır.

I- Güney-Anadolu (Akdeniz) Bölgesinde Meydana Gelen Depremler:

Anadolu'nun güneyinde söz konusu olan depremlerle ilgili olarak tesbit edebildiğimiz kayıtlara göre, bu bölgede başlıca Antakya'da, ve görünüşe göre Akdeniz kıyı şeridi içinde kalan sahalarda, Kilikya'da (Çukurova) ve coğrafi yakınlığı dolayısıyla bu bölgeye sokmayı doğru bulduğumuz Kıbrıs'ta muhtelif tarihlerde çeşitli depremler meydana gelmiştir.

Bunlardan en eski tarihli olup, Antakya'da vuku bulan deprem her ne kadar Selçuklu devletinin kuruluşundan (1075) üç sene öncesine ait ise de, biz kronolojik yakınlığı dolayısıyla bunu da burada ele almadan geçemedik. Çağdaş Ermeni tarihçilerinden yalnızca Vardan'ın

Doğal Afetler, *Belleten*, XLI/163 (Temmuz 1977), 443. Bizans Anadolu'sundaki depremine ilişkin olarak da bkz:

G.C. Maas, *Das Erdbeben von Konstantinopel* 1894, *Himmel und Erde*, 7 (1895), 409 v.d. (Bizans-Osmanlı devirlerinde, 500-1890 yılları arasında İstanbul'un geçirdiği depremlere ilişkindir). ; G. Dagron, *Quand la terre tremble, Travaux et Mémoires*, VIII (1981), *Mélanges Paul Lemerle*, 87-103; E. Hermann, *Reallexikon für Antike und Christentum*, V, 1010; Bizans imp. daki depremlerin en eksiksiz, doğru listesini V. Grumel vermiştir. (Bkz: *Traité d'études Byzantines. I La Chronologie*. Bibliothèque Byzantine (1958), 476-87. Ayrıca bkz. G. Downey. *Earthquakes at Constantinople and Vicinity. Speculum*, 30 (1955), 596-600. 1222-1456 dönemi için bazı düzeltmeler P. Wirth tarafından önerilmiştir. (Bkz: *Zur Byzantinische Erdbebenliste, Byzantinische Forschungen I* (1966), 393-99); A. Ducelier, *Les Séismes en Méditerranée du XIe au XIIe siècle. Problèmes de methode et resultats, provisoires. Actes du XVe Congrès International d'Etudes byzantines*. Athènes. 1980, IV, 103-113; Bizans Anadolu'sunda, ve özellikle İstanbul'daki depremler ile bunların toplumsal etkileri üzerinde yeni ve son bir çalışma da Frank Verceleyen'in araştırmasıdır. (Bkz: *Tremblements de Terre A Constantinople: l'Impact sur la Population. Byzantion*, LVIII/I (1988), 155-173.

söz konusu ettiği bu kayıda göre, 1072 yılında Antakya bölgesinde “büyük bir zelzele” olmuş, can ve mal kaybına yol açmıştı. Müellif ölenlerin toplam sayısı hakkında herhangi bir rakam vermemekle beraber, buradaki Rum patriğinin bin kişi ile “yarılmış toprağın içine gömüldüklerini” ve Antakya’daki büyük kiliselerden “Sen Bedros Kilisesi”nin yıkıldığını belirtmiştir¹¹. Ayrıca Rum patriği ile ölen diğer kişilerin bu musibete “Ortodoks Asûriler’in incilini yakmalarından” dolayı ma’ruz kaldıklarını söyleyerek, kendince depremin oluş sebebi hakkındaki telakkisini de kaydetmiştir¹².

Bundan sonra aynı şehirde hicrî 467(1074-75) yılında başka bir deprem daha meydana gelmiştir. Bu depremi çağdaş Arap tarihçilerinden yalnızca Azimî kaydetmiş, ancak depremin şiddeti, etki ve sonuçları hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir¹³.

Yine aynı kaynağa göre, 473 (1080-81)’de “deniz sahilindeki yörelerde bir deprem” olmuştu¹⁴. Müellif bu yörelerin adını açıkça zikretmemiştir. Bununla birlikte, bu depremin güney Anadolu’yu veya Akdeniz kıyı şeridine giren alanları da muhtemelen etkilemiş olduğu düşünülebilir.

Elimizde bulunan bir diğer kayıda göre, 479 (1086-87) tarihinde Irak, El-Cezire, Suriye ile “pek çok ülkede” depremler olmuştu¹⁵. Bu kayıdın yer aldığı eserin müellifi olan İbnü’l-Esir’in, her ne kadar açıkça zikretmemesine rağmen, bu yerler arasında Anadolu’nun da bulunduğu kabul edilebilir. Yine aynı şekilde Suriye’deki depremin güney Anadolu’yu da sarstığını düşünebiliriz.

484 yılı Şaban ayının 9. cu gününde (26 Kasım 1091) Suriye başta olmak üzere “pek çok ülkede” ve Anadolu’da şiddetli bir deprem olmuş ve bunlar aralıklarla devam etmişti. Depremin merkezinin Suriye olduğu ve en çoğunun da bu ülkede meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber deprem Antakya şehrinde de çok etkili olmuş, büyük can ve mal kaybına yol açmış, mimarî eserler ile yapılar üzerinde de aynı şekilde büyük hasara sebep olmuştur. Bir çok ev yıkılmış, enkaz altında kalan pek çok kişi ölmüş, şehir surlarının büyük kısmı ile 90

(11) Müverrih Vardan, *Türk Fütükatı Tarihi* (889-1269), trk. çev. H.D. Andreasyan, *I.Ü. Ed. Fak. Tarih Semineri Dergisi*, 1/1 (1937), 178-179.

(12) *Vardan* 179.

(13) *Azimi Tarihi*, (*Selçuklularla İlgili Bölümler*: 430-538 = 1038 / 39-1143 / 44), yay. A. Sevim, Ankara, 1988, 21.

(14) *Azimi*, 23.

(15) İbnü’l-Esir, *El-Kâmil fi’l-Tarih*, X. (Çev. A. Özyayın), İstanbul, 1987, 143.

burç yıkılmıştı¹⁶ Antakya o sıralarda Türkler'in elinde bulunuyordu. Bizans devletinin Rum vâlisinin idaresinde iken, 1085'te Selçuklular tarafından fethedilmişti¹⁷. Büyük Selçuklu sultanı Melikşah sonradan burçların yeniden yapılmasını, tamir edilmesini emretmiştir¹⁸. Azimî, surlardan başka, şehirde bulunan kiliselerin de yıkıldığını kaydetmektedir¹⁹.

Görüldüğü üzere, bu deprem Suriye'deki gibi yüksek şiddette bir deprem olup, Antakya şehrinde epeyce hasara sebep olmuş, büyük mal ve can kaybına yol açmıştır. Şehrin o zamanki nüfusunun ne kadar olduğunu bilemiyoruz. Kaynaklarda ölenlerin sayısı hakkında bir rakam da verilmediğinden, nüfusun kaçta kaçının yitirildiğini söylemek mümkün olamamaktadır. Ancak bu rakamın hayli yüksek olduğu şüphesizdir. Şehir bu büyük felaketten yedi yıl sonra yani 491 Receb'inde (Haziran 1098) de Haçlılar (Franklar) tarafından zaptolunacaktır²⁰.

508 yılının 6. cı ayının 29. cu gününde (29 Kasım 1114) geceleyin Kuzey-Suriye²¹ ve güney-doğu Anadolu'da şiddetli bir deprem vukubulmuştu. Maraş, Hısnımansur (Adıyaman), Keysun, Raban, Harran, Balaş, Kışım v.b. gibi yerlerde büyük tahribata yol açan bu depremden²², güney Anadolu bölgesi de etkilenmiş, Ermeni tarihçi Sempad'a göre, Haçlılar'ın elinde bulunan Antakya şehri yıkılmıştı²³. Öte yandan, Kilikya (Çukurova)'daki Ermeni Tekfurluğu'nun merkezi Sis (Kozan) şehri de bu acı akıbetten kurtulamamış ve bu havalide "sa-

16) *İbnü'l-Esir*, X, 174., Urfa'lı Mateos da 1091'deki bu depremin, Ermeni takvimine göre Eylül 539'da olduğuna işaret etmiştir. Bkz: *Vekayi-nâme*, (952-1136), trk. çev. H.D. Andreasyan, Ankara, 1962, 177., Türkçe Selçukname'de de h. 484 yılı Şaban ayında (Eylül 1091) olduğu zikredilmektedir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. E. Merçil, I, İstanbul, 1977, 161.

(17) A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1983, III.

(18) *İbnü'l-Esir*, X, 174.

(19) *Azîni*, 27. bu büyük deprem hakkında ayrıca bkz: İbnü'l-Kalânisi, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, yay. H.F. Amedroz, Leiden, 1908, 120-121., E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trk. trc. F. Işıltan, İstanbul, 1970, 122.

(20) Honigmann, *Bizans Devleti'nin...*, 122-123.

(21) *Azîni*, 39., *İbnü'l-Kalânisi*, 191., Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 232.

(22) *Urfa'lı Mateos*, 254-56., *İbnü'l-Esir*, X, 404., Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Tarih*, II, trk. çev. Ö.R. Doğrul, Ankara, 1950, 354., *Vardan* ise bu depremin tarihini yanlış olarak 19 Mayıs III4 (Mareri ayının 12. ci pazar günü) olarak vermektedir. (Bkz. s. 193).

(23) *Chronique du Royaume de la Petite-Arménie, par Le Connétable Sempad, Recueil des Historiens des Croisades., Documents Arméniens*, Paris, 1868 (Görüşüne göre, Antakya'nın yıkıldığını sadece bu müellif kaydetmiştir), 614.

yısız insan ölmüş, birçok manastır ve köy harap olarak, onbinlerce kişi telef olmuştu"²⁴. Urfalı Mateos ve Sempad, ayrıca Karadağ'da bulunan meşhur Basilien Manastırında Ermeni din adamlarının yeni yapılan bir kiliseyi takdis etmek üzere toplandıkları ve ayin yaptıkları esnada, depremin vukubulduğunu ve kilisenin yıkılıp, 30 ruhânî ile iki Vardabet'in enkaz altında kalıp, hayatlarını kaybettiklerini ilâve etmektedirler²⁵.

511 yılı arefe günü (3 Nisan 1118) meydana gelen bir başka deprem de başlıca, Irak, El-Cezire, ve diğer "pek çok ülkede" etkili olmuştu²⁶. Yine açıkça belirtilmemesine rağmen, Anadolu da bu ülkeler arasında bulunmuş olmalıdır. Güney Anadolu bölgesinde de bunun etkisinin hissedildiği düşünülebilir.

Bu bölgenin en büyük şehirleri arasında yer alan ve sık sık bu afeate maruz kalan Antakya, 517 yılında (1123-24) başka bir depremle karşılaşmıştı. Bu hususta Azimî'nin verdiği bilgiye göre, depremden sonra herhalde su şebekesi, çeşme, kuyu v.b. gibi su kaynakları hasar gördüğünden, veya suları içilemez hale geldiğinden, şehirde büyük ölçüde su sıkıntısı ortaya çıkmış, "sular yağma edilmiş ve bu yüzden de şehir bahçeleri kurumuştu"²⁷.

Yine 533 (1138-39)'da Suriye²⁸ ve Anadolu'da büyük bir deprem vukubulmuştu. Bu deprem Anadolu topraklarından Fırat kıyılarına kadar uzanan bir sahada dört ay süreyle devam etmiş, "Rum (Anadolu) ülkesinde pek çok yer toprak altında kalıp, yok olmuş ve anî ölümler meydana gelmişti"²⁹. Bu yerler arasında muhtemelen Akdeniz bölgesinin de bulunduğunu düşünmek mümkündür.

Doğu-Akdeniz'in en önemli deprem merkezlerinden olduğu görülen Antakya'nın maruz kaldığı bir diğer deprem 552 (1157-58) yılında olmuştur. Receb (Ağustos-Eylül) ayında vukubulan bu depremin esas merkezini Suriye teşkil etmiş, burada şiddetli ve çok sayıda olmuş ve ülkenin birçok yerini harabeye çevirmiştir. Bu depremden diğer birçok yer gibi Antakya da nasibini almış³⁰, büyük kısmı yıkılmaktan

(24) *Urfalı Mateos*, 256.

(25) *Urfalı Mateos*, 256., *Sempad*, 614.

(26) *İbnü'l-Esir*, X, 423.

(27) *Azimi*, 47.

(28) *Azimi*, 63., krş. *İbnü'l-Kalânisi*, 268.

(29) *Azimi*, 63.

(30) *İbnü'l-Esir*, XI (Çev. A. Özeydin), İstanbul, 1987, 185.

kurtulamamıştı³¹. Bu depremi Papaz Grigor, 605 yılı Ağustos ayının 26. sı olarak Ermeni takvimine göre kesin olarak kaydetmiştir (1157)³². Yine aynı kaynağa göre, “yer sarsıntıları ertesi sene başına kadar devam etmiş, 14 ay zarfında vukubulan sarsıntıların sayısını tesbit etmek mümkün olamamıştı”³³.

Bu depremden 12-13 yıl sonra Antakya yeni bir depremle daha karşılaşmıştır (12 Şevval 565 = 29 Haziran 1169-70). İbnü'l-Esir'e göre, “muazzam ve benzeri görülmemiş olan bu deprem” Suriye merkez olmak üzere, El-Cezire, Irak ve diğer bütün ülkelerde etkili olmuştur³⁴. Ebu'l-Ferec de bu depremi “Arap yılının 12. ci ayına raslayan Haziran'ın 29 cu pazartesi günü” olarak kesin tarih ve günüyle etraflıca kaydetmiştir. Müellifin verdiği bilgiye göre, hayli “şiddetli” olan bu zelzelede “yeryüzü deniz üzerindeki bir gemi gibi sallanmış”, ve bu deprem “nesillerden beri emsâli görülmemiş mahiyette” olmuştur³⁵. Bu depremin, Anadolu'nun diğer yerleri yanısıra (bilhassa güney-doğu Anadolu ve doğu-Anadolu), Antakya merkez olmak üzere doğu Akdeniz bölgesinde de etkili olduğu görülmektedir. Nitekim kaynakların verdikleri bilgilere göre, Antakya'da birçok tarihî ve mimârî eser bu deprem neticesinde harap olmuştur. Bunlardan, “Meryem Ana Kilisesi” ile “George ve Mar Sawma-oğlu kiliseleri”ne birşey olmamakla birlikte, Büyük Rum Kilisesi” ile Haçlılar'a ait “Rusyana Kilisesi”nin mezbahı tamamen yıkılmış ve bu deprem Ebu'l-Ferec'e göre, bir aya yakın bir süre (25 gün) devam etmiştir³⁶. Ermeni tarihçilerinden Sempad da bu depremi “şiddetli” olarak kaydetmiş, ancak tarihi verirken ayında on günlük bir hata yapmıştır (19 Haziran) Yine ona göre, Antakya'daki bu depremde birçok kimse enkaz altında kalarak hayatını kaybetmiş, “Muhteşem Kilise (Saint-Pierre Kilisesi)” ile şehrin surları yıkılmaktan kurtulamamıştı³⁷.

597 (1200) yılında vukubulan bir başka deprem Irak, El-Cezire, Suriye, Mısır, Lübnan, Akdeniz kıyı şeridindeki yerlerde ve diğer bölge

(31) *Ebu'l-Ferec*, II, 397.

(32) *Urfa'lı Mateos, Papaz Grigor'un Zeyli*, 316.

(33) *Urfa'lı Mateos, Papaz Grigor'un Zeyli*, 316.

(34) *İbnü'l-Esir*, XI, 286., R. Şeşen, *Selâhâddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul, 1983, 207.

(35) *Ebu'l-Ferec*, II, 409-410.

(36) *Ebu'l-Ferec*, II, 410.

(37) *Sempad*, 624., ayrıca bkz: *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche* (1166-99). Edite pour La Première fois et traduite en Français par J.-B. Chabot, III, Paris, 1910, 370-71 ve not 1

lerde etkili olarak "Bet Romaya" ya (Anadolu) kadar yayılmıştı. ancak doğuda şiddetli olmamıştı³⁸. İbnü'l-Esir bu depremin "Anadolu"yu da etkilediğini" söylemektedir. Buna göre söz konusu depremin güney Anadolu'nun doğu kısmında, Akdeniz kıyı şeridinde ve Antakya'da da etkili olduğu veya hissedildiği kabul edilebilir.

600 (1203-4) yılında, "Mısır, Suriye, Irak, El-Cezire, Filistin, Sicilya yanında, Anadolu ve Kıbrıs'ta "büyük ve şiddetli bir deprem" olmuştu. Anadolu ve Kıbrıs adasında tahribat yaptığı ifade edilen³⁹ bu depremin güney Anadolu'yu ve bilhassa bu bölgenin doğu kısmı ile Akdeniz kıyı şeridindeki yerleri de etkisi altına aldığı söylenebilir.

Akdeniz bölgesine pek uzak olmayan Kıbrıs adasında Ermeniler'in 670. ci yılında (25 Ocak 1221-24 Ocak 1222) da aynı şekilde "şiddetli" bir deprem olmuştu. O tarihlerde adada Lusignan krallığı hüküm sürmekteydi⁴⁰. Bu depremle ilgili olarak Ermeni tarihçilerinden yalnızca Hetum'un verdiği bilgiye göre, adadaki "Paphos" şehri yıkılmıştı⁴¹. Bu depremin yine yakınlığı dolayısıyla güney Anadolu bölgesini de sarstığı düşünülebilir.

Bu bölgede vukubulan depremlerle ilgili olarak elimizde bulunan son kayıda göre, "Yunanlılar'ın 1589 (1269) çii yılının Nisan ayının 17 ci gününde, haftanın dördüncü, günün ilk saatlerinde Kilikya'da şiddetli bir zelzele" olmuş ve "Servand kalesi'nin kayasını, Amaos'u, ve Haruta kayasını, Ermeniler'in büyük manastırını (Kral Balut Manastırı) tahrip etmiş, bu felâket sırasında 8.000 kişi hayatını kaybetmişti⁴².

II- Güney-Doğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Depremler:

Tesbit edebildiğimiz kayıtlara göre, bu bölgede başlıca, Urfa, Harran, Sümeysat, Baliş, Maraş, Diyarbekir vb.. gibi yerleşim birimleri ile dolaylarında bu afet söz konusu olmuştu. Şimdi adı geçen bölgede meydana gelen ve muhtemelen olduğu düşünülen depremlere dair kayıtlarımızı kronolojik sıraya göre ele alalım:

- (38) *Ebu'l-Ferec*, II, 474-75.. *İbnü'l-Esir*. XII (Çev. A. Ağırakça-A. Özeydin), İstanbul, 1987, 147-48.
- (39) *İbnü'l-Esir*, XII, 168., *Ebu'l-Ferec*, II, 486.
- (40) A. Emilianides, *Histoire de Chypre*, Paris, 1969³, 50.
- (41) *Table Chronologique de Héthoum, Comte de Gor'igos*. RHC, D.E., I, 485.
- (42) *Ebu'l-Ferec*, II, 589.

Bunlardan en eskisine göre, 479 (1086-87) yılında Irak, El-Cezire, Suriye ile diğer "pek çok ülkede" depremler olmuştu⁴³. Bu depremin doğu Anadolu yanı sıra, coğrafi yakınlık bakımından özellikle güney-doğu Anadolu'yu da içine aldığı şüphesizdir.

Yine 484 yılının 9 Şaban'ında (26 Kasım 1091) Süriye başta olmak üzere, "pek çok ülkede" vukubulan "çok sayıda"ki deprem Anadolu'da da etkili olmuş, Antakya'da büyük tahribat yapmıştı⁴⁴. Urfa'lı Mateos, tarihini de kaydederek (Ermeniler'in 539. cu yılı Eylülü) bu depremin "bütün memleket içinde" meydana geldiğini ve "yer yüzünün şiddetle sarsılarak, gök altında bulunan bütün mahlûkların titrediğini" belirtmiştir. O'nun bu ifadeleri depremin büyüklüğü ve şiddeti hakkında kafi derecede bir fikir vermektedir⁴⁵. Bu deprem de doğu Anadolu gibi, coğrafi yakınlık ve saha bakımından özellikle güney-doğu Anadolu'yu etkilemiş olmalıdır.

Bu bölgede diğer bir "büyük ve şiddetli" deprem, 508 (1114-15) yılında vukubulmuştur. El-Cezire ve Suriye'den başka, Anadolu'nun bilhassa doğu ve güney-doğu'sunda çok etkili olmuş ve çok büyük can ve mal kaybını doğurmuştur. Bu büyük depremi kaydeden bir çok tarihçi arasında yer alan İbnü'l-Esir'e göre, bölgede bulunan "Urfa, Harran, Sümeysat, Baliş, ve diğer bazı şehirlerin önemli bir kısmı harap olmuş, pek çok kişi enkaz altında kalarak yaşamını yitirmişti⁴⁶. Ermeni ve Süryani tarihçileri de söz konusu deprem hakkında tafsilatlı denebilecek bilgiler vermişlerdir. Bunlardan Ebu'l-Ferec'in Süryani Mişel'den naklen verdiği bilgiye göre, "son derece şiddetli" olan bu deprem Yunanlılar'ın 1426 cı yılının son teşrin'in 29. cu gününde ve Araplar'ın 6. cı ayının belirtilen tarihinde vuku bulmuş⁴⁷, Maraş, Sümeysat, Edessa (Urfa), Harran, Balas, Kışum'da büyük can ve mal kaybına yol açmıştı. Bütün Maraş şehri yeraltına gömülmüş ve bütün şehir halkı için bir mezar olmuştu. Samosata'da (Sümeysat) birçok ev yıkılmış ve bu sırada burada bulunan Gerger hakimi Constantin ile birlikte enkaz altında pek çok kişi ölmüştü. Edessa (Urfa) şehrinin sur kulelerinden onüçü, Harran'ın surlarının bir bölümü tahrip olmuştu. Balas'da, kalenin yarısı ile 100 ev, Kışum'da ise, Mar John Kilisesi ile Kırk

(43) *Ibnü'l-Esir*, X, 143.

(44) *Ibnü'l-Esir*, X, 174., Merçil, *Selçuk-name*, I. 161., Honigmann, *Bizans Devleti'nin...* 122.

(45) *Urfa'lı Mateos*, 177.

(46) *Ibnü'l-Esir*, X, 404.

(47) *Ebu'l-Ferec*, II, 354.

Şehit Kiliseleri yıkılmıştı. Ancak bu kiliseler sonradan Piskopos Dionisus'un yardımı sayesinde yeniden yapılmıştır⁴⁸.

Urfalı Mateos da bu korkunç depremi, görgü şahidi olarak tafsi-latlı bir şekilde eserine dercetmiştir. O'nun verdiği bilgiye göre, Ermeni takviminin Mareri ayının 12. sine rastlayan pazar günü Hac yortusunda⁴⁹, "herkesin... (akşam) derin bir uykuya dalmış bulunduğu sırada (gece yarısı) aniden müthiş bir gürültü kopmuş ve bütün dünya sarsılmış, yer yüzü şiddetle titremişti., kayalar yarılmış, tepeler çatlamış, dağlarla tepeler şiddetli çınlamış, onlar canlı hayvanlar gibi ses çıkar-mışlardı. Dağların sesi kulaklarda bir ordunun çıkardığı görüldüyü andırıyordu. Mahluklar, Allahın gazabı altında şaşkın bir vaziyette dalgalı bir deniz gibi titriyorlar ve çalkalanıyorlardı. Bütün ova ve dağlar sanki bakırdan imişçesine çınladılar ve ağaçlar gibi sallandılar. İnsanlar ağır hastalar gibi inliyorlardı. Yer yüzünden dehşete kapılmış ümitsiz bir firarî gibi figan ve haykırış sesleri yükseliyordu. Bu sesler, zelzeleden sonra da geceleyin bir saat kadar işitiliyordu. Bu felaket esnasında herkes kendi hayatından ümidini kesmiş ve kıyamet gününün geldiğini zannetmişti. Çünkü tam bir kıyamet gününü andıran bir hal vardı. Bundan dolayı herkes ümitsizlik içine düşmüş ve ölü haline gelmişti"⁵⁰.

Geceleyin, herkesin derin uykuda olduğu bir sırada vukubulduğu anlaşılana bu büyük depremde, yine aynı müellife göre, bir çok şehir ve bölgeler harap olmuştur. Bu yerlerin çoğu o zaman Haçlılar'ın elinde bulunuyordu. Mateos'a göre, diğer bölgelerde ve müslümanlar'a ait yerleşim birimlerinde hiç bir zarar olmamıştı. Ancak, hislerinin tesiriyle bu ifadeyi sarfettiği görülen Ermeni yazarın aksine, diğer yerlerin de bu felaketten etkilendiği muhakkaktır. Söz konusu depremde Samusat (Sümeysat), Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Keysun, Raban ve Maraş şehirleri harap olmuştur. Hele Maraş'ın akıbeti ise çok daha korkunç olmuş, bu şehirde yaklaşık 40.000 insan hayatını kaybetmiştir. Yine aynı yazara göre, o vakitler büyük nüfuslu bir şehir olan Maraş'taki bu felaketten hiç kimse kurtulamamıştır⁵¹. Maraş yakınlarında bulunan "Hesuantz (Jésuens) adlı büyük manastır da yıkılmış, buradaki bütün rahipler enkaz altında kalarak can vermişlerdi. Deprem durduk-

(48) *Ebu'l-Ferec*, II, 354.

(49) St. Andre yortusunun arefesi olan 29. İkinci teşrin. Mateos burada "Hac Yortusu" demekle bir hata yapmıştır. Bkz: Ed. Dulaurier, "Chronol. Armen.", I. Kısım 2, "Anthol. Chronol.", n. LXV (Ed. Dulaurier), *Urfa'lı Mateos*, 255, not 96.

(50) *Urfa'lı Mateos*, 255.

(51) *Urfa'lı Mateos*, 255-56.

tan sonra kar yağmaya başlamış ve her yer karla kaplanmıştı. Kilikya'daki Ermeni manastırlarından Maşgvor manastırı'nın meşhur rahibi Grigor'da orada ölenler arasında bulunuyordu. Bu suretle birçok insan, müthiş bir akibete maruz kalmışlardı⁵².

Mateos, bu büyük depremin oluş sebebi hakkında da kendi düşüncesini eserinde belirtmiştir. Aşağıdaki ifadeler, o devirde vuku bulan depremlere ilişkin çağdaş teolojik anlayışı yansıtmaları bakımından dikkate değerdir: Yazara göre, "mahlûklar", bu depremle "Allahın gazabına" uğramıştır. "Çünkü Allah herşeye muktedir olan kuvvetiyle öfkeli bakışlarını mahlûklarına" çevirmiştir. Zira bütün insan-oğulları peygamberin: "bu zamanda, adaleti icra eden ne bir prens, ne bir peygamber ve ne de bir şef vardır (Ermiya, XXXIII, 32) demiş olduğu üzere, doğru yoldan sapmış bulunuyorlardı. İşte herkes bu suretle günah yollarını tercih edip Allahın bütün emir ve tenbihlerinden nefret ettiler. Çünkü gerek prensler kumandanlar, halk adamları, reisler ve gerekse ruhâniler Allahın yolunda sabit kalmayıp, cismanî şehvete kapıldılar. Allah bu işleri günah saydı ve peygamberin: "o yere nazar eder ve sarsıtır. Allah öfkeli nazarlarla mahluklarına baktı ve onlar ilahî kuvvetin korkusundan, yere serildiler" (Mezamir, C III, 32) diye söylemiş olduğu sözler, bu zamanda bir hakikat oldu..." korkunç bir nişâne belirdi. Bunun gibi bir ilâhî gazap ne geçmişte, ne de bizim zamanımızda görülmüş ve işitilmiş, ve ne de kitaplarda okunmuştu... (Böylelikle birçok Hristiyanlar müthiş bir akibete maruz kaldılar). Bu, (deprem), onların günahları yüzünden olmuştur. Çünkü bunların herbiri, Allahın çizmiş olduğu yolu terkedip, yanlış yollara girmiş, mukaddes kitaplarda yazılı olan tenbihlerden yüz çevirmiş ve çalgınca hareketlerde bulunmuşlardı. Onlar Hz. Nuh zamanında, telef oluncaya kadar sırf yiyip içmekle vakit geçiren insanlar gibi hareket ettiler ve işte nihayet Allahın gazabına uğradılar ve işledikleri büyük günahları yüzünden telef oldular"⁵³.

Diğer Ermeni kaynakları da, bu depremin tarihini günülle kaydetmişlerdir. Bunlardan Vardan bu olay hakkında "... dağlardan ve yıkılan taşlardan korkunç sesler geldi ve yeryüzü sarsıldı. Dünyanın

(52) *Urfa'lı Mateos*, 256.

(53) *Urfa'lı Mateos*, 254-55, 256. Eski devirlerde, başta Aristo olmak üzere, çeşitli düşünürlerin depremlere ilişkin, teolojik anlayıştan farklı görüşleri için de bkz: L.C. Chatelain, *Théories d'auteurs anciens sur les tremblements de terre, mélanges d'Archéologie et d'Histoire. École Française de Rome Ant.*, 29 (1909), 87-101. Bizans'ta deprem anlayışı hakk. ise bkz: F. Vercleyen, *Tremblements de Terre à Constantinople*, 156-160, 172-173.

sonu zannolundu., birçok şehir yıkıldı ve 40.000 insan zayıtı sayılabildi”⁵⁴ diyerek, söz konusu bu depremin vukubulduğu yer ve şehirleri zikretmeksizin, bu afette 40.000 tesbit edilebilen kişinin öldüğünü söylemektedir. Halbuki, diğer kaynaklara göre, sadece Maraş’ta bu kadar kişi hayatını kaybetmiştir. Sempad’a göre ise, bu depremde Antakya, Mecis, Harsen-meçour (Hısn-ı Mansur), Keçoun (Keysun), Ablastha (Elbistan), Raban ve Samosate (Samsat) ve Maraş gibi pek çok şehir yerle bir olmuştur. Bilgilerini esas itibariyle Urfalı Mateos’tan aldığı anlaşılan bu müellif, onun zikrettiği beş yerden başka, Antakya, Macis, Ablastha gibi yerleşim birimlerini de ilave etmektedir. Yine ondan ve diğer Süryani kaynaklarından naklen Maraş’ta 40.000 kişinin yitirildiğini belirtmiştir⁵⁵.

Yine İbnü’l-Esir’e göre, 511 yılının arefe günü (3 Nisan 1118) Irak, El-Cezire, ve “pek çok ülkede” bir deprem olmuştu⁵⁶. Bu depremin de muhtemelen coğrafi yakınlık dolayısıyla doğu ve güney-doğu Anadoluyu etkilediği söylenebilir.

529 yılı Şevval’inde (Temmuz-Ağustos 1135), Irak, El-Cibâl ve “diğer bazı yerlerde” “şiddetli” bir depremin daha meydana geldiğini görüyoruz⁵⁷. Bunun da doğu’dan başka, güney-doğu Anadolu’da da hissedildiğini düşünmek mümkündür.

Bundan iki sene sonra 532 yılı Safer ayında (Ekim-Kasım 1137) Suriye, El-Cezire, güney-doğu Anadolu (Diyarbakir), Irak, ve diğer bazı yerlerde büyük bir deprem olmuş, pek çok yeri tahrip etmiş, ve enkaz altında kalan pek çok insan yaşamını yitirmişti⁵⁸. İbnü’l-Esir, güney-doğu Anadolu’daki yerleşim birimlerinden sadece Diyarbakir’in adını zikretmektedir. Bu yüzden depremin bölgedeki diğer hangi şehirlerde etkili olduğunu bilemiyoruz.

Yine aynı yazarın verdiği bilgiye göre, bundan bir yıl sonra aynı ayda, ve yine aşağı-yukarı aynı bölgelerde çok sayıda ve korkunç depremler olmuştu. Görünüşe göre, bir önceki depremin devamı olan bu deprem bir kaç gece aralıklarla devam etmiş, pek çok belde harabe haline gelmiştir⁵⁹. Bu deprem de yukarıdakiler gibi, Anadolu’nun özellik-

(54) *Vardan*, 193.

(55) *Sempad*, 614.

(56) *İbnü’l-Esir*, X, 423.

(57) *İbnü’l-Esir*, XI, 40.

(58) *İbnü’l-Esir*, XI, 66.

(59) *İbnü’l-Esir*, X, 70.

le güney-doğu kesimini etkisi altına almış olmalıdır. Nitekim Azimî, Suriye merkez olmak üzere vukubulan bu depremi ayı ve günüyle kaydetmiş (13 Safer perşembe ve cuma gecesi), depremin "... Rum (Anadolu) topraklarından, Fırat nehri kıyılarına..." kadar uzandığını ve "Rum ülkesinde pek çok yerin toprak altında kâlıp, yok olduğunu ve anı ölümlerin meydana geldiğini" ve depremin dört ay süreyle devam ettiğini ifade etmektedir⁶⁰.

552 yılı Receb'inde (Ağustos-Eylül 1157) Suriye'de çok sayıda ve şiddetli depremler olmuş ve ülkenin birçok yerini harabeye çevirmişti. Bu depremden güney Anadolu'da bulunan Antakya da kurtulamamıştır⁶¹. Papaz Grigor, söz konusu depremin tarihini kesin olarak zikredererek (Ermeniler'in 605. ci yılının Ağustos ayının 26. sı), "her tarafta" vukua geldiğini ve özellikle Suriye'de etkili olduğunu, yer sarsıntılarının ertesi yılın başına kadar 14 ay kadar devam ettiğini ve meydana gelen sarsıntıların sayılamayacak kadar olduğunu ifade etmektedir⁶². Bu depremin coğrafî yakınlık dolayısıyla Anadolu'nun bilhassa güney-doğu'sunda etkili olduğu şüphesizdir.

Kaynakların ifadesiyle "ardarda, muazzam ve benzeri görülmemiş korkunç bir deprem" de 565 yılı 12 Şevvâl'inde (29 Haziran 1170) Suriye merkez olmak üzere, El-Cezire, Irak ve "diğer bütün ülkelerde" meydana gelmiştir⁶³. Ebu'l-Ferec de bu depremi ayı ve günüyle kaydetmekte (Arap yılının 12. ci ayına rastlayan 29 Haziran pazartesi sabahı), "şiddetli" olarak vasıflandırmakta, "yer yüzünün deniz üzerindeki bir gemi gibi sallandığını, bu hadisenin nesillerden beri emsâli görülmemiş" mahiyette olduğunu belirtmektedir. Aynı depremi yaşayan Patrik Mar Michael'in bu husustaki gözlemleri ise şöyledir: "Mar Hananya Manastırı'nda sabah ayini yaptığımız sırada şiddetli gökgürültüsüne benzer bir ses, yerin altında yükseldi. Mukaddes masanın önünde bulunduğumuz için ona tutunduk, fakat bir taraftan bir tarafa sarsıldık. Uzun bir zaman sonra, mezardan çıkmış gibi geri döndük. Gözlerimiz uykudan uyanmış adamların gözleri gibi yaşlanıyordu ve dillerimiz Allaha şükrediyordu"⁶⁴. O sıralarda Süryani patrikliği görevinde bulunan Mişel'in ve ondan naklen Ebu'l-Ferec'in bu ifadelerine göre, bahis konusu depremin güney Anadolu'da (bilhassa Antak-

(60) Azimî, 63, not 739, s. 135.

(61) *İbnü'l-Esir*, XI, 185., *Ebu'l-Ferec*, II, 397.

(62) *Urfa'lı Mateos, Papaz Grigor'un Zeyli*, 316.

(63) *İbnü'l-Esir*, XI, 286., *Hetum*., 476..., *Şeşen. SDED*, 207.

(64) *Ebu'l-Ferec*, II, 409-10.

ya'da), özellikle de doğu ve güney-doğu'da etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Bir başka deprem, 590 yılı Rebiyülevvel'inde (Şubat-Mart 1194) "El-Cezire, Irak ve daha birçok yerde" meydana gelmişti⁶⁵. Bunun da coğrafi yakınlık dolayısıyla Anadolu'nun bilhassa güney-doğu'sunda hissedildiği ya da etkili olduğu kabul edilebilir.

597 (1200-1)'de Suriye başta olmak üzere, Irak, El-Cezire, Mısır ve diğer yerlerde olan bir diğer deprem, Arap tarihçisi İbnü'l-Esir'e göre, "Anadolu'yu da etkilemiş"ti⁶⁶. Ebu'l-Ferec de bu depremin "Bet Romaya" (Anadolu)'ya kadar yayıldığını⁶⁷ belirtmiştir.

600 (1203-4) yılında Suriye, Mısır, El-Cezire, Irak, Sicilya, Kıbrıs ve Anadolu'da "büyük"⁶⁸, 622 yılı 21 Safer'inde (4 Mart 1225) Musul merkez olmak üzere Irak, El-Cezire, ve diğer yakın bölgelerde "orta şiddette"⁶⁹, keza 623 yılı 25 Zilkade'sinde (17 Kasım 1226), yine Musul (Irak) başta olmak üzere "şiddetli bir deprem" meydana gelmiş, bu depremde Acem ve Arap diyarındaki birçok şehir sallanmıştı⁷⁰. Bu depremlerden büyük bir ihtimalle Anadolu'nun doğu ve güneyi yanı sıra, güneydoğu'sunun da, yine coğrafi yakınlık yada bağlantı göz önüne alınırsa, etkilenmekten kurtulamadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

III- Doğu-Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Depremler:

Bu bölgede de bir hayli depremin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu hususta tesbit edebildiğimiz kayıtlara göre, başlıca Erzurum, Erzurum, Dogodop (Malazgird yakınlarında eski bir Ermeni yerleşim birimi) vb... gibi yerlerin ve dolaylarının bu doğal felaketle karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Şimdi bu bölgede olan ve muhtemelen olduğu düşünülen bu depremlerle ilgili kayıtları kronolojik sırayla gözden geçirelim:

"Suriye, Irak, El-Cezire ile pek çok ülkede" 479 (1086-87) yılında bir deprem vukubulmuştu⁷¹. Adı açıkça zikredilmemişse de, bu dep-

(65) *İbnü'l-Esir*, XII, 99.

(66) *İbnü'l-Esir*, XII, 147-48.

(67) *Ebu'l-Ferec*, II, 474.

(68) *İbnü'l-Esir*, XII, 168., *Ebu'l-Ferec*, II, 486.

(69) *İbnü'l-Esir*, XII, 409.

(70) *İbnü'l-Esir*, XII, 430.

(71) *İbnü'l-Esir*, X, 133.

remi Anadolu'yu, ve bilhassa doğu Anadolu bölgesini de etkilediği şüphesizdir.

484 yılı Şaban'ında (26 Eylül 1091) da Suriye başta olmak üzere pek çok ülkede çok sayıda bir deprem olmuştu⁷². Antakya ve güney Anadolu'yu da etkileyen bu deprem, güney-doğu ile birlikte doğu Anadolu'yu da etkilemiş olsa gerektir. Nitekim Urfalı Mateos, Ermeniler' in 539. cu yılının Eylül'ünde meydana geldiğini belirttiği bu depremin "bütün memleket içinde", yani bütün Anadolu'da vukua geldiğini, söylemektedir. Yine aynı yazar, "yeryüzünün şiddetle sarsıldığını ve gök altında bulunan bütün mahlukların titrediğini" ifade etmek suretiyle bu depremin boyutu hakkında bir fikir vermektedir⁷³.

508 (1114-15)'de Suriye, El-Cezire, ve güney-doğu Anadolu'da meydana gelen⁷⁴, keza, 511 yılı arefe günü (3 Nisan 1118), Irak, El-Cezire, ve pek çok ülkede vukubulan depremin⁷⁵ Anadolu'da, özellikle doğu bölgesinde de hissedildiği söylenebilir.

Bu bölgede diğer "şiddetli bir zelzele", Ebu'l-Ferec'e göre, Yunanlılar'ın 1445. ci yılının 23 Eylül'ünde (1134) meydana gelmiş ve "Dogodap şehri yıkılmıştı"⁷⁶. "Tolotap" adıyla da bilinen bu şehir eski bir Ermeni yerleşim birimidir⁷⁷.

Ünlü Arap tarihçisi İbnü'l-Esir'e göre, 529 yılı Şevval'inde (Temmuz-Ağustos 1135) Irak, El-Cibâl ve diğer bazı yerlerde pek çok kişinin öldüğü şiddetli bir deprem olmuştur⁷⁸. Bu yerler arasında doğu Anadolu bölgesinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yine bir başka Arap tarihçisi Azimî, anılan tarihte Erzenürüm'da (Erzurum) bir deprem meydana geldiğini, şehrin bazı yerlerinin yıkıldığını söylemek suretiyle⁷⁹ bu hususu ortaya koymaktadır.

Keza 532 yılı Safer'inde (Ekim-Kasım 1137) Suriye, El-Cezire, Diyarbekir, Irak ve diğer bazı yerlerde vuku bulan "büyük"⁸⁰, ertesi yıl aynı ayda başta Şuriye olmak üzere, aşağı yukarı aynı bölgelerde

(72) *İbnü'l-Esir*, X, 174., Merçil, *Selçukname*, I, 161.

(73) *Urfalı Mateos*, 177.

(74) *İbnü'l-Esir*, X, 404.

(75) *İbnü'l-Esir*, X, 423.

(76) *Ebu'l-Ferec*, II, 366.

(77) Bu hususta bkz: Honigmann, *Bizans Devleti'nin...*, 187, not 10.

(78) *İbnü'l-Esir*, XI, 40.

(79) Azimî, 58.

(80) *İbnü'l-Esir*, XI, 66.

tekrar meydana gelen “çok sayıda ve korkunç” depremlerden⁸¹, doğu Anadolu bölgesi de etkilenmiş olmalıdır.

552 yılı Receb ayında (Ağustos-Eylül 1157) Suriye merkez olmak üzere meydana gelen ve doğu Akdeniz bölgesini de sarsan büyük ve şiddetli depremin⁸², doğu Anadolu’yu da kapsadığı düşünülebilir. Nitekim Mâteos’a bir zeyl yazan öğrencisi Papaz Grigor bu depremin Ermeniler’in 605. ci yılının 26 Ağustos’unda “her tarafta” vukua geldiğini ve 14 ay sürdüğünü ifade etmektedir. Yine aynı müellif, “bu süre zarfında meydana gelen sarsıntıların sayısının tesbit edilemediğini” de belirtmiştir⁸³.

Bu bölgede yer alan önemli bir şehir olan Erzincan ise, Ermeni takviminin 615. ci yılında (1116) büyük ve şiddetli bir depreme maruz kalmıştır. Bu depremi yalnızca Ermeni tarihçilerinden Ani’li Samuel ile Vardan kaydetmişlerdir. Bunlardan ikincisinin verdiği bilgiye göre, “1166 senesinde müthiş bir zelzele neticesinde Erzınga (Erzincan) harap” olmuştu⁸⁴. Ancak müverrihler bu olayda ne kadar can ve mal kaybının olduğunu belirtmemişlerdir. Bununla birlikte depremin çok şiddetli olduğu ve önemli zararlar doğurduğu muhakkaktır. Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinde de bu büyük felaketle bir çok kez karşılaştığı bilinen bu talihsiz şehirin önemli bir deprem alanı üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

565 yılı 12 Şevval’inde (29 Haziran 1170) pazartesi günü başta Suriye olmak üzere, El-Cezire, Irak ve diğer bütün ülkelerde, kaynakların ifadesiyle “benzeri görülmemiş korkunç bir deprem” vuku bulmuştu⁸⁵. Ebu’l-Ferec, o sırada bu olaya şahit olan Patrik Süryani Mişel’in ağzından bu depremi anlatmıştır⁸⁶. Anadolu’yu da içine alan bu deprem, doğu Akdeniz, güney-doğu yanısıra, doğu Anadolu bölgesini de etkilemiş olmalıdır.

Doğu-Anadolu’da ve kuzey-Irak’da 575 (1179) tarihinde başka bir “büyük zelzele”nin daha meydana geldiği görülmektedir⁸⁷. Ancak bunun yoi açtığı zarar ve ziyan hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır.

(81) *Ibnü'l-Esir*, XI, 70.

(82) *Ibnü'l-Esir*, XI, 185., *Ebu'l-Ferec*, II, 397., *Urfa'lı Mateos, Papaz Grigor'un Zeyli*, 316.

(83) *Papaz Grigor*, 316.

(84) *Vardan*, 207. *Ani'li Samuel, Tables Chronologiques, Collection d'Historiens Armeniens*, II, Fr. trc. M. Brosset, St. Petersburg, 1876, RHC, I, E, Dulaurier, D.E., 455.

(85) *Ibnü'l-Esir*, XI, 286.

(86) *Ebu'l-Ferec*, II, 409., *Sempad*, 624.

(87) Şeşen, *SDED*, 207.

Bu depremler yanısıra, 590 Rebiyülevvel'inde (Şubat-Mart 1194), Irak, El-Cezire ve daha bir çok yerde⁸⁸, 597 (1200-I)'de, Musul, Irak, El-Cezire, Suriye başta olmak üzere Mısır ve diğer bölgelerde olan ve Anadolu'yu da kapsayan⁸⁹, keza Mısır, Suriye, El-Cezire, Sicilya, Kıbrıs ve Anadolu'da 600 tarihinde (1203-4) vuku bulan büyük depremlerin⁹⁰, görünüşe göre, doğu Anadolu bölgesini de etkilediğini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Görüldüğü üzere, Selçuklular devrinde Anadolu'da çeşitli yer ve tarihlerde muhtelif depremler meydana gelmiştir. Elimizdeki kayıtlara göre bunların daha ziyade doğu Akdeniz, güney-doğu ve doğu Anadolu bölgelerinde bahis konusu oldukları görülmektedir. Öte yandan merkezleri dışarıda bulunan depremlerden de bu bölgeler görünüşe göre etkilenmekten kurtulamamışlardır.

Kaynakların ifadelerinden anlaşıldığına göre, bu depremlerin çoğu yüksek şiddette olup, büyük can ve mal kayıplarına yol açmışlar, çeşitli yapı ve eserlerde önemli hasar ve zararlara sebep olmuşlardır. Bunlardan şehir sur ve burçları, kiliseler, manastırlar v.b. gibi askeri, dinî amaçlarla kullanılan yapılar, su şebekeleri ehemmiyetleri dolayısıyla müellifler tarafından bilhassa zikredilmişlerdir.

Bu depremlerin doğurduğu sonuçlar, yol açtığı zararların başında belirttiğimiz gibi en başta insan kayıpları, yani nüfus zayıftır gelmektedir. Bu olayın demografik boyutunu teşkil etmiştir. Ancak kaynaklarımız, bu kayıpları çoğunlukla açık ve rakama dayalı bir şekilde zikretmekten ziyade yuvarlak veya genel ifadelerle söz konusu etmişlerdir. Bazı kaynaklarda ise, az olmakla birlikte, depremler sonucunda hayatlarını kaybedenlerin sayısı verilmiştir. Bunlar, verilen zayıftın yüksek olduğunu herşeye rağmen ortaya koymaktadır. Ancak o dönem Anadolu şehirleri ve daha küçük yerleşim birimleri ile nüfusları hakkında araştırmaların yapılmamış olması dolayısıyla, bu kaybın oranını söylemek, ilgili yerleşim birimi nüfusunun kaçta kaçının yitirildiğini tahminen de olsa belirtmek mümkün olmamaktadır.

(88) *Ibnü'l-Esir*, XII, 99.

(89) *Ibnü'l-Esir*, XII, 147-48.

(90) *Ibnü'l-Esir*, XII, 168., *Ebu'l-Ferec*, II, 486.

Halkın barındığı meskenlerin, birçok amaçlarla kullanılan yapıların (kaleler, okul-manastır, kilise v.b. gibi), alt yapı tesislerinin (su ve kanalizasyon şebekeleri v.b. gibi) yıkılması veya hasar görmesi, ilgili bölge halkı yanısıra, bağlı buldukları devleti de iktisadî-malî bakımdan zərara uğratmıştır. Depremler sonucunda işyerlerinin de ister istemez kapandığı ve buralarda çalışan kimselerin işsiz kaldıkları şüphesizdir. Bu da olayın yarattığı hem sosyal-toplumsal hem de ekonomik sonuçtur. Bunlara, depremlerin ve bahsettiğimiz sonuçlarının insanlar üzerinde yaptığı manevî veya psikolojik etkileri de eklemek gerekir. Bütün bunlar da depremlerin ne kadar çok yönlü sonuçlar ve etkiler meydana getirdiğini göstermektedir.

Depremlerin vuku bulduğu ilgili coğrafî bölgelerde hüküm süren siyasî teşekküllerin veya devletlerin bu âfetlerden sonra ne gibi işlemler yaptıkları, ne gibi tedbirler aldıkları, olayın yaralarını sarmak için hangi faaliyetlerde buldukları ise, kaynaklarımızda söz konusu edilmemiştir. Bununla birlikte, en başta muacciliyet gerektiren ilk yardım çalışmalarının yapıldığı, askerî güvenlik dolayısıyla yıkılan veya hasar gören kalelerin, sur ve burçlarıyla ivedilikle tamir edildikleri şüphesizdir. Nitekim bazı kaynakların bu konudaki ifadesi de bizim bu düşüncemizi doğrular mahiyettedir. Temel ihtiyaçlara hizmet veren alt ve üst yapı tesislerinin de onarım ve yapımının öncelikle ele alındığı muhakkaktır. Öte yandan ilgili devletlerin günümüzde olduğu gibi, ancak o devrin imkânları ölçüsünde, diğer bir takım tedbirleri (halka yıkılan evlerinin tamiri için para yardımında bulunulması, çiftçilere tohumluk buğday ile araç gereç sağlanması, ve bunların geçici olarak vergiden muaf tutulmaları v.b. gibi) aldıkları da düşünülebilir.

Ayrıca bu depremlerin meydana gelmesiyle ilgili, Urfa'lı Mateos, Vardan gibi çoğu aydın, din adımı olan o devir tarihçilerinin görüşleri, telakkileri de zamanın olaya bakış tarzını, deprem anlayışını göstermesi bakımından dikkate değerdir: Bu yazarlar depremi, günâhkârların, zâlimlerin, yoldan sapanların günâhları dolayısıyla söz konusu olan "ilâhî bir gazap" olarak görmüşler ve teolojik bir zihniyetle değerlendirmişlerdir.